

Kubiak, Krystyna

Kałużyn : (rys historyczny miasta)

Szkice Podlaskie 2, 39-57

1986

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KAŁUSZYN (rys historyczny miasta)

Najstarsze wiadomości o Kałuszynie pochodzą z lat dwudziestych XV wieku. W tym stuleciu Kałuszyn był w posiadaniu rodów Jastrzębiec i Modzele¹ oraz Kałuskich herbu Rogala. W posiadaniu tych ostatnich znajdował się także w XV wieku.

Prawdopodobnie już w 1447 roku w Kałuszynie wzniesiony został kościół sukursalny. W roku 1472 w wyniku starań Stanisława Kałuskiego, założono tu parafię, wyłączając ją z parafii grębkowskiej. Nowej plebanii przyznano 4 łany roli z łąkami oraz dziesięciny z folwarków szlacheckich. Dziesięciny z ról kmiecych zachowane zostały dla stołu biskupiego. Pleban parafii grębkowskiej otrzymał tytułem rekompensaty brzeg oraz połowę rzeki Trzebuczy, na urządzenie grobli². W 1563 roku w skład parafii kałuskiej wchodziło 16 wsi, w tym 11 wsi szlachty osiadłej i 6 wsi szlachty zagrodowej³.

W roku 1476 ówczesni właściciele Kałuszyna: Jan, Jakub, Bernard, Gotard i Maciej Kałuscy oraz Marcin Milewski, otrzymali od księcia mazowieckiego — Konrada przywilej, którym uwolnieni zostali od obowiązku stawiania i naprawiania zamków oraz warowni.

Kałuszyn początkowo pozostawał wsią pańszczyźnianą. Położenie na szlaku handlowym Warszawa—Brześć sprzyjało

¹ Z rodu Jastrzębiec właścicielami Kałuszyna byli: Marcin i Stanisław Milewski.

Do rodu Modzele należeli m.in. Maciej syn Mrocza z Kałuszyna, Jan — syn Wawrzyńca z Kałuszyna, Mikołaj z Kałuszyna Olszowic, Stanisław z Kałuszyna Olszowic.

² Józef Nowacki — Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój, Poznań 1964, t. II, s. 549.

także Bronisław Chlebowski i Filip Sulimierski — Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Warszawa 1882, t. III, s. 728.

³ Adolf Pawiński — Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, Warszawa 1892, t. V — Mazowsze, s. 417.

rozwojowi handlu i rzemiosła. W drugiej połowie XVI wieku zamieszkiwało w Kałuszynie kilkunastu rzemieślników, w tym: 4 szewców, 2 krawców, 2 rzeźników i 2 garncarzy⁴. Prosperowała również gorzelnia. Kałuszyn już w okresie poprzedzającym uzyskanie praw miejskich był ośrodkiem, skupiającym życie gospodarcze i handlowe pobliskich miejscowości.

Przypuszczalnie na początku XVII wieku Kałuszyn przeszedł w posiadanie Opackich. W tym to bowiem czasie wymienia się Opackich jako zamożną rodzinę mazowiecką, której głównymi majątkami były: Mężenin i Kałuszyn⁵.

W drugiej połowie XVIII stulecia Kałuszyn przechodzi w posiadanie Rudzińskich, posiadających już wówczas wieś Rudno k/Mińska⁶.

W 1818 roku właścicielem dóbr Kałuszyn, składających się z miasta Kałuszyna oraz wsi: Zawodzie, Potok, Mrozy, Dąbkowizna, Kozłowizna, Młynów, Ryczołek i Wola Kałuska oraz karczem we wsiach Szymony i Kruki — został Aleksander Różniecki, generał wojsk cesarsko-rosyjskich. Od grudnia 1861 roku do dóbr Kałuszyn należała także osada wiejsko-fabryczna Kazimierzów, kolonia Ryczołek i kolonia Semenowizna.

W 1842 roku właścicielką dóbr Kałuszyn zostaje hrabina Laura z Potockich Tarnowska zaś siedem lat później nabywa je Piotr Wichliński, kasztelan Królestwa Polskiego.

Od roku 1856 dziedziczką jest hrabina Józefina z Walickich Zamojska, a następnie jej syn — Stefan Zamojski.

Ostatnim dziedzicem Kałuszyna (od roku 1878) był Mikołaj Aleksander Wątrubski⁷. W roku 1878 Wątrubski sprzedaje Piotrowi i Rozalii Malinowskim osadę Kozłowizna, a w dwa lata później Tojbie Goldbergowi — osadę młyńską Mrozy. W pozostałych miejscowościach, wchodzących w skład dóbr Kałuszyn, sprzedawał od 1879 roku dalszym właścicielom działki ziemi o powierzchni od 2 do 8 mórg.

⁴ Tamże, s. 417.

⁵ Seweryn Uruski — Herbarz szlachty polskiej, Warszawa 1915, t. XII, s. 348.

⁶ Archiwum Państwowe m.st. Warszawy i Województwa Warszawskiego, Oddział w Otwocku, dalej APW — Hipoteka w Mińsku Maz., nr 42 (Księgi dóbr Kałuszyn).

⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej AGAD) — Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (dalej KRSW), nr 1038, k 21, Pismo Komisji Województwa Mazowieckiego do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego, nr 1039, k 195 — „Rachunek co do funduszów gminnych właściwie kasę miejscą układających”,

— także APW, Oddział w Otwocku — Hipoteka w Mińsku Maz. (Księgi dóbr Kałuszyn).

Data lokacji Kałuszyna jest sprawą kontrowersyjną. Do niedawna, w opracowaniach dotyczących Mazowsza podawano, że Kałuszyn uzyskał prawa miejskie w roku 1718⁸. Taka informacja znajduje się również w aktach KRSW. Inną, wcześniejszą datę lokacji, przyjmują autorzy dwóch opracowań: „Miasta polskie w tysiącleciu” oraz „Mazowsze” (1968 r.). Według tych danych Kałuszyn stał się miastem na skutek starań Kazimierza lub Wojciecha Opackiego po potopie szwedzkim, a w 1718 roku nastąpiło potwierdzenie uzyskanych wcześniej praw miejskich. Trudno rozstrzygnąć jak było naprawdę, albowiem dokument lokacyjny Kałuszyna, nie zachował się. Podobnie wygląda sprawa dokumentu potwierdzającego nadanie praw miejskich.

Wiadomości dotyczące dziejów miasta do XVIII wieku są bardzo skąpe i pochodzą ze źródeł XIX-wiecznych. Wynika z nich, że w XVIII wieku w Kałuszynie odbywały się co tydzień targi, a jarmarki 12 razy w roku.

Jarmarki odbywały się w następujące dni: Nowy Rok, na św. Maciej, na św. Marek, na Niedzielę Kwietniową, na św. Wojciech, na Wniebowstąpienie, na św. Małgorzatę, na św. Bartłomiej, na św. Mateusza, św. Szymona, św. Andrzeja, św. Tomasza⁹.

Kilka jarmarków miasto uzyskało prawdopodobnie w przywileju lokacyjnym, inne w późniejszych przywilejach.

W mieście znajdował się młyn, karczma, browar. Wyrabiano w Kałuszynie wódki, piwo, miód pitny, wina francuskie. Propinacja była wydzierżawiona i dawała dziedzicom duże korzyści materialne. W roku 1789 dochody z propinacji wynosiły 11.189 złotych.

Poza gorzelnią i browarem w mieście znajdowała się wytwórnia świec łożowych¹⁰.

Mieszkańcami Kałuszyna byli wówczas Polacy i Żydzi, którzy utrzymywali się z handlu i rzemiosła.

Poza propinacją, poważnych dochodów przysparzała dziedzicowi opłata targowego, którą wydzierżawiano przeważnie Żydom.

⁸ Stanisław Pazyra — Geneza i rozwój miast mazowieckich, Warszawa 1959, s. 126.

⁹ AGAD w Warszawie — KRSW, nr 1041, k. 528—538, Wiadomości statystyczne o mieście Kałuszynie w powiecie stanisławowskim, okręgu siennickim położonemu pod względem gruntowem jego praw i obowiązków.

¹⁰ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich; wyd. F. Sulmierski, B. Chlebowski, W. Makowski, Warszawa 1882, t. III, s. 728.

Roczny dochód z targowego wynosił w 1789 roku 3.200 zł. Odnośnie ciężarów ludności zachowała się z tego okresu wzmianka o opłacie przez ludność katolicką czynszu na rzecz dworu. Czynsz pobierano także z istniejącej mykwy (łaźni żydowskiej)¹¹.

W roku 1795 nastąpił III rozbiór Polski, w wyniku którego Polska skreślona została z mapy Europy. Po III rozbiorze Kałuszyn znalazł się pod zaborem austriackim.

W wyniku wojny 1809 roku tzw. Galicja Zachodnia, w której znajdował się Kałuszyn, przyłączona została do Księstwa Warszawskiego.

W okresie Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego ustanowiono jednolity ustrój władz miejskich. W miastach wprowadzono urzędy municypalne z burmistrzami na czele. Odnośnie miast prywatnych przepisy postanawiały, że burmistrz ma być utrzymywany z opłat wniesionych przez dziedzica, bądź miejscową ludność, w wysokości co najmniej 600 złotych rocznie¹². W wypadku odmowy opłaty wymienionej sumy, miasto pozbawione miało być praw miejskich.

Materiały źródłowe wykazują, że w Kałuszynie składkę na utrzymanie burmistrza wnosili wyłącznie właściciele miasta. Sytuacja taka sprawiała, że dziedzice mieli poważny wpływ na administrację miasta.

Pierwszym burmistrzem Kałuszyna został Bartłomiej Ludwik Kazanecki¹³. Piastował on tę funkcję od roku 1810, aż do lat czterdziestych XIX wieku. Do wyłącznej decyzji burmistrza należały sprawy administracyjne i policyjne, natomiast problemy dotyczące dóbr i finansów miasta rozpatrywane były wspólnie z ławnikami. Ławnicy mieli również pełnić funkcje kasjerów. Jednak od roku 1821 obowiązki kasjera spełniał w Kałuszynie burmistrz miasta¹⁴.

O gospodarce każdego miasta decyduje budżet. Do roku 1823 Kałuszyn prowadził gospodarkę bez budżetu, ponieważ „wszelkie potrzeby miasta, jak również pensja burmistrza, pokrywana była z funduszów dziedzica”. Pierwszy budżet miasta, opracowany na lata 1823—1826 i zatwierdzony przez wła-

¹¹ AGAD w Warszawie — KRSW, nr 1038, k 31,409 Raport Rządu Gubernialnego Mazowieckiego do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych oraz Prośba właścicielki Kałuszyna Laury z Potockich Tarnowskiej do Rady Stanu w Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych.

¹² J. Mazurkiewicz — Miasta prywatne powiatu lubelskiego, a ich dziedzice, *Annales UMCS, Sectio G, vol. 1—3, Lublin 1954, s. 136.*

¹³ AGAD w Warszawie, KRSW, nr 1038, K 278, Raport Rządu Gubernialnego do KRSW.

¹⁴ Tamże, nr 1037, k 190, Rachunek do funduszów przechodnich i depozytowych.

dze wojewódzkie, wynosił 1.824 zł po stronie dochodów i wydatków¹⁵.

Dochody miasta pochodziły z dzierżawy miar i wag, opłat od wykonywanego rzemiosła i handlu oraz składki zadeklarowanej przez dziedzica¹⁶. Wydatki ograniczały się do pokrywania kosztów administracyjnych (600 zł zastrzeżone było do dyspozycji władz wojewódzkich). Również w budżecie na lata 1827—1832, wynoszącym 2.033 zł większość wydatków przeznaczona była na administrację; 699 zł przeznaczono na budowanie i reperacje. Chodziło tu prawdopodobnie o budowę studni publicznej, wymienionej w 1830 roku oraz reperację trzech istniejących studzien, gdyż ze środków miejskich nie realizowano w tym czasie innych budów.

W roku 1826 ówczesny dziedzic Kałuszyna — Aleksander Różniecki, zawarł umowę z Dyrekcją Generalną Poczty Królestwa Polskiego, na budowę poczty w Kałuszynie¹⁷. Sprzedał dyrekcji jedną morgę gruntu i wydzierżawił 30 mórg.

Z innych budowli publicznych w mieście znajdowały się: drewniany kościół parafialny oraz nowa łaźnia żydowska, wybudowana około roku 1825. Domy mieszkalne były w większości drewniane. Na ogólną liczbę istniejących w 1820 roku 147 domów¹⁸, aż 144 były konstrukcji drewnianej.

Większość mieszkańców miasta stanowili Żydzi. W roku 1810 liczba mieszkańców Kałuszyna wynosiła 1.641 osób, a w dziesięć lat później — 1.369 osób¹⁹, w tym 1.106 Żydów. Podstawę utrzymania ludności stanowił handel i rzemiosło. W 1827 roku w Kałuszynie było 7 szynkarzy, 51 kramarzy, 13 piekarzy, 6 rzeźników, 8 handlarzy słoniną, 1 mydlarz. Prosperowali także krawcy, szewcy, kowale i stolarze. Jako zakład przemysłowy wymieniona jest fabryka skór, należąca do Żydów.

W dni poniedziałkowe w mieście odbywały się targi, a 12 razy w roku — jarmarki. Przedmiotem handlu były konie, bydło, zboże, nabiał, drób, drzewo, narzędzia rolnicze. Zbywano także wyroby miejscowego rzemiosła. Na targi i jarmarki —

¹⁵ Tamże, nr 1037, k 8—12, Komisja Województwa Mazowieckiego do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji oraz Etat dla Kasy Ekonomicznej miasta dziedzicznego Kałuszyna w obwodzie staniślawowskim od stycznia 1823 do ostatniego grudnia 1826 r.

¹⁶ Tamże, nr 1037, k 8—12.

¹⁷ APW, Oddział w Otwocku — Hipoteka w Mińsku Maz., nr 42.

¹⁸ AGAD w Warszawie, KRSW, nr 1037, k 17, Etat dla Kasy Ekonomicznej miasta dziedzicznego Kałuszyna ... od 1 stycznia 1827 do ostatniego grudnia 1832 r.

¹⁹ AGAD w Warszawie, KRSW, nr 1041, k 528—538, Wiadomości statystyczne...

poza ludnością miejscową i okoliczną — przybywali również liczni kupcy warszawscy.

Mieszkańcy Kałuszyna, podobnie jak ludność innych miast prywatnych, oprócz opłaty podatków rządowych²⁰ (podymnie, podatek patentowy, osobisty, szarwark, składka ogniowa) ponosiła także ciężary na rzecz dziedzica miasta. Były to opłaty od wykonywanych zawodów, a ich wielkość ustalona została na podstawie umowy zawartej dnia 21 lutego 1826 roku między przedstawicielami społeczeństwa Kałuszyna, a dziedzicem Aleksandrem Różnieckim, przed notariuszem powiatu siennickiego Józefem Jaxą Leśniewskim²¹.

Wysokość ustalonych opłat ilustruje tabela:

Lp.	Rodzaj uprawianego handlu lub rzemiosła	Roczna wysokość opłat	
1	Sklepy bławatne	32 zł każdy	
2	Sklepy płócienne i sukienicze	24 „	
3	Sklepy korzenne	16 „	
4	Kramarze	8 „	
5	Wystawiający stoliki w dni targowe i jarmarczne	6 „	
6	Handlujący drzewem	16 „	
7	Mosiężnicy	4 „	
8	Szynkarze	2,15 zł	Od każdej beczki soli
9	Kotlarze	15 zł każdy	Od kotła
10	Czapnicy	3 „	
11	Krawcy	4 „	
12	Mąkarze	5 „	
13	Piekarze	10 „	
14	Kuśnierze, sukniarze i sukmaniarze	3 „	

Ustalona w 1826 roku wysokość opłat została zakwestionowana przez późniejszą dziedziczkę Tarnowską, a w latach czterdziestych XIX wieku stała się przedmiotem sporu mieszczan z właścicielką miasta²².

Dnia 29 listopada 1830 roku wybuchło powstanie listopadowe, w czasie którego również na terenie powiatu mińskiego doszło do bitew i potyczek.

²⁰ AGAD w Warszawie, KRSW, nr 1041, k 530.

²¹ APW, Oddział w Otwocku — Akta notariuszów z Mińska Maz., Siennicy i Stanisławowa, sygn. 4, nr 20.

²² AGAD w Warszawie, KRSW, nr 1038, k 180—190, pismo KRSW do Rządu Gubernialnego Mazowieckiego.

Na początku lutego 1831 roku armia rosyjska, dowodzona przez feldmarszałka Dybicza, przekroczyła granicę Królestwa Polskiego, zajmując kolejno Łomżę, Ostrołękę, Pułtusk, Serock. W tym czasie większość sił powstańczych skoncentrowanych było w rejonie Mińsk Maz. — Kałuszyn, skąd zgodnie z planami Chłopickiego miały uderzyć na główne siły rosyjskie, posuwając się szosą brzeską.

13 lutego wojska rosyjskie zajęły Liw, a 17 lutego większa część armii Dybicza uderzyła na Kałuszyn, w którym stacjonowała dywizja generała Żymirskiego²³. Pod naporem przeważających sił nieprzyjaciela Żymirski wycofuje się do Mińska. Poważniejszą bitwę stoczono wówczas pod miejscowością Dobre.

W miesiącu marcu powiat miński był terenem postoju armii carskiej. Po zwycięskiej bitwie pod Dembem Wielkim (31.03.1831 r.) i potyczce pod Kałuszynem (01.04.1831 r.)²⁴ z wojskami rosyjskimi dowodzonymi przez Rozena — Polacy zajęli na krótko Kałuszyn, wyruszyli na armię nieprzyjaciela, stacjonując na odcinku Ostrołęka—Ciechanowiec—Łomża.

Po powstaniu listopadowym, Kałuszyn — w przeciwieństwie do większości miast Królestwa — znacznie się rozwija, czego dowodem jest stale wzrastająca liczba mieszkańców. W roku 1838 miasto liczyło około 2.000 mieszkańców, natomiast już w siedem lat później liczba ta wzrosła do 3.965²⁵. Do ożywienia gospodarczego miasta przyczynił się niewątpliwie dobrze prosperujący handel i rzemiosło. W roku 1833 w Kałuszynie było: 11 szynkarzy, trunków krajowych, 54 handlarzy kramarszczyzną, 16 szynkarzy soli, 19 piekarzy, 1 mydlarz, 5 rzeźników, 11 handlarzy słoniną²⁶. Znaczne zwiększenie liczby osób szynkujących alkoholem i solą, świadczy o rentowności tych zajęć.

Postanowieniem Rady Administracyjnej z dnia 11.VII.1842 roku targi w Kałuszynie przeniesione zostały z poniedziałku na piątek. W związku z tą decyzją mieszczanie wnoszą podanie do Gubernatora Warszawskiego o zezwolenie na drugi targ, który odbywałyby się w środy. Motywacja podania była konsekwencją dokonanego na miarę owych czasów prostego rachunku ekonomicznego; w piątki odbywały się targi w Warszawie, a zatem liczba potencjalnych nabywców w Kałuszynie znacznie

²³ Dzieje Mińska Maz. 1421—1971, praca zbiorowa pod redakcją Józefa Kazimierskiego, Warszawa 1976, s. 191.

²⁴ Tamże, s. 193.

²⁵ AGAD w Warszawie, KRSW, nr 1038, k 90, Pismo Rządu Gubernialnego Mazowieckiego do Komisarza obwodu stanisławowskiego.

²⁶ AGAD w Warszawie, KRSW, nr 1038, k 24—31, Pismo KRSW do Rządu Gubernialnego Mazowieckiego.

by zmalała. Aczkolwiek zezwolenia na drugi targ Kałuszyn nie otrzymał, to jednak zmieniono poprzednią decyzję ustalając, że targi będą odbywały się we wtorki ²⁷.

Rozwijające się po powstaniu miasto dotknięte zostało w roku 1845 klęską pożaru, w wyniku której spłonęło 95 domów i 4 studnie publiczne ²⁸.

Po pożarze władze zalecały opracowanie pomiarów miasta i planu zabudowy. Prace pomiarowe miały być wykonane przez geometrę gubernialnego Stefana Ogilbę ²⁹, a koszta mieli ponieść wspólnie mieszczanie i dziedziczka. Prośby pogorzalców i dziedziczki, uskarżających się na trudną sytuację materialną spowodowały, że projekt ten nie został zrealizowany.

Po wspomnianej klęsce żywiołowej Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych zaleciła budowanie w mieście domów murowanych, przynajmniej przy głównych ulicach, a w wypadku trudności w zdobyciu materiałów — na podmurówkach ³⁰. Dachy miały być kryte blachą lub dachówką. Najbiedniejszym obiecano pożyczki z państwowej kasy. Zgodnie z przewidywaniami, napotkano na trudności w zdobyciu materiałów ogniotrwałych. Istniejąca w dobrach Kałuszyn cegielnia była nieczynna, a sprowadzanie materiałów z innych miejscowości okazało się zbyt kosztowne. W związku z tym KRSW zgodziła się na dalsze budowanie domów drewnianych. Stan taki miał trwać do momentu wybudowania w Kałuszynie drugiej cegielni.

Po roku 1840 w Kałuszynie wybudowanych zostało kilka obiektów o charakterze publicznym ³¹. Inwestorami były zarówno osoby prywatne, jak i miasto.

W roku 1841 Żyd Rubin Silberman wybudował w Kałuszynie rzeźnię, zaś inny — Abram Pszeny, uzyskał w 1848 roku pozwolenie na wystawienie zajazdu ze stajnią, przy Starym Rynku. Przed rokiem 1850 wybudowano trzy studnie publiczne, z funduszy uzyskanych ze składek pochodzących od właścicieli domów i dziedziczki. W roku 1841 wysunięto projekt wybudowania sposobem gospodarczym pomieszczenia na areszt i szopy na narzędzia ogniowe. Drzewo miał dostarczyć dzie-

²⁷ AGAD w Warszawie, KRSW, nr 1039, k 479—480, Prośba mieszkańców Kałuszyna do Gubernatora Warszawskiego.

²⁸ AGAD w Warszawie, KRSW, nr 1040, k 74, Raport Rządu Gubernialnego Warszawskiego do KRSW.

²⁹ AGAD w Warszawie, WRSW, nr 1040, k 140, Raport Rządu Gubernialnego...

³⁰ AGAD w Warszawie, KRSW, nr 1040, k 17, Raport Rządu Gubernialnego Warszawskiego do KRSW.

³¹ AGAD w Warszawie, KRSW, nr 1038, k 328, Raport Rządu Gubernialnego do KRSW.

dzic, natomiast robociznę mieli dać mieszczanie. Zamierzenie to zrealizowano ostatecznie w 1850 roku. W 1847 roku kosztem 457 rs przebudowana została ulica Warszawska.

Najpoważniejszą inwestycją była budowa ratusza. Rozpoczęto ją w roku 1858, a ukończono w styczniu 1863 roku. Koszt budowy w wys. 2.131 rubli poniósł ówczesny dzierżawca dóbr Kałuszyn — Ryszard Wyczałkowski.

Po roku 1830 dziedzice Kałuszyna dążą do zwiększenia opłacanych przez mieszczan powinności. Doprowadzało to do licznych skarg, wnoszonych przez obie strony do władz administracyjnych, a także do procesów.

Jak już wspomniano, w 1826 roku powinności mieszczan na rzecz dziedzica A. Różnieckiego ustalone zostały na podstawie dobrowolnej umowy. W roku 1835 tenże Różniecki przekazał na rzecz miasta dobrowolnie budynek z przeznaczeniem na pomieszczenie dla szkoły elementarnej. W kilka lat później sprzedał ten sam budynek, nie dając miastu w zamian innego. W 1839 roku Różniecki zobowiązał się do opłaty rocznej w wysokości 400 zł na zwiększenie ilości etatów kasy miejskiej. Opłatę tę miał ponosić do czasu wybudowania własnym sump-tem domu, przeznaczonego na siedzibę władz administracyjnych i mieszkanie dla burmistrza. Opłat tych w niedługim czasie zaniechał, co było powodem wystąpienia mieszczan Kałuszyna na drogę sądową. Wyrokiem Trybunału Cywilnego Gubernii Warszawskiej z dnia 15.V.1841 roku nabywca dóbr Kałuszyn zobowiązany został do oddania miastu budynku na szkołę oraz uiszczania opłaty w wysokości 600 zł rocznie na kooptowanie etatu. Natomiast żądanie mieszczan, dotyczące opłaty 400 zł rocznie na wynajęcie lokalu na kancelarię miejską oraz mieszkanie dla burmistrza — zostało oddalone³².

Szczególnie dużą ilość skarg składali mieszkańcy Kałuszyna w latach 1838—1842. W tym okresie dzierżawcami dóbr byli dwaj miejscowi Żydzi — Motl Michelsohn i Rubin Silberman. Oprócz posiadłości ziemskich dzierżawili oni młyny, propinację, czynsze, szynkowanie trunków zagranicznych, oberżę, browar, gorzelnię, budynki dworskie. Z dzierżawy wyłączone zostały tylko lasy i cegielnia.

Dzierżawcy w myśl umowy opłacali podatki rządowe, spłacali długi dziedzica Różnieckiego i wypłacali zadeklarowaną przez tegoż sumę na utrzymanie burmistrza. Żądza zysku sprawiła, że byli bezwzględni w ściąganiu wszelkich powinności. Oprócz dawno ustalonych opłat, domagali się również nowych.

³² AGAD w Warszawie, KRSW, nr 1040, k 127, Wyrok Trybunału Cywilnego Guberni Warszawskiej.

Mieszczanom zabraniali wyrobu trunków, ponieważ szynkarstwo dawało wówczas poważny dochód.

Skargi na dziedziców i dzierżawców składane były do władz administracyjnych wszystkich instancji i dotyczyły wysokości pobieranych czynszów, zakazu wyrabiania przez mieszkańców wódki na własny użytek, żądania opłaty składki za wynajęcie lokalu szkolnego oraz pobieranie opłat targowego codziennie, a nie w dni targowe i jarmarczne. W większości wypadków władze administracyjne stanęły w obronie interesów dziedzica. Dowodem tego są reskrypty KRSW z lat 1837—1842, polecające Rządowi Gubernialnemu i komisarzowi obwodu stanisławowskiego udzielania pomocy administracyjnej przy ściąganiu powinności od mieszczan na rzecz dworu³³. Władzom powiatowym do pomocy przydzielono dwóch kozaków, a później żandarmów.

Ostatecznie sprawa powinności została załatwiona w 1844 roku. Decyzją KRSW postanowiono³⁴, że opłacie targowego podlegają wszystkie towary przywożone do miasta wyłącznie w dni targowe i jarmarczne. Handlarze zbożem ponoszą opłaty także w inne dni. Wolne od opłat były towary przeznaczone do użytku własnego i wiezione tranzytem do Warszawy. Inne powinności mieszczan zatwierdzono jako obowiązujące w dotychczasowej wysokości. Od roku 1846 każdy z dziedziców Kałuszyna miał ponosić opłatę w wysokości 90 rubli rocznie na utrzymanie bruków w mieście. Decyzja KRSW mówiła także, że gdyby mieszczanie czuli się pokrzywdzeni, mogą wystąpić na drogę sądową. Po roku 1845 nie spotkano w aktach wiadomości na temat procesów mieszczan z dziedzicami. Przyczyna tkwi tu prawdopodobnie w wysokich kosztach sądowych.

W roku 1863 wybucha powstanie styczniowe. Aktywny udział bierze w nim również ludność Kałuszyna. W mieście istnieje punkt werbunkowy ochotników z okolic Kałuszyna, Mińska, Dobrego i Stanisławowa³⁵. Ówczesna właścicielka poczty w Kałuszynie — Mikulska, pełniła rolę łączniczki z powstańcami na Podlasiu; w jej mieszkaniu odbywały się spotkania powstańców, stąd przekazywano wiadomości i broń na Podlasie.

Największym oddziałem powstańczym, zorganizowanym na pograniczu powiatów: siedleckiego, węgrowskiego i stanisławowskiego, był oddział Marcina Borelowskiego, który wiosną 1863 roku liczył około 1.000 osób. Skupiał on między innymi

³³ AGAD w Warszawie, KRSW, nr 1040, k 46, Reskrypt KRSW do Rządu Gubernialnego Warszawskiego.

³⁴ AGAD w Warszawie, KRSW, nr 1041, k 182. Reskrypt KRSW do Rządu Gubernialnego Warszawskiego.

³⁵ Dzieje Mińska Maz. ... s. 192—193.

mieszczan Kałuszyna, Mińska, Stanisławowa i Latowicza, chłopów z rejonu Kuflewa, Kałuszyna, Grębkowa i Wierzbna. Oddział ten wiosną 1863 roku rozbił pod Kałuszynem dwie sotnie kozaków i rotę grenadierów, wychodząc zwycięsko z bitwy³⁶.

Zawiadomiony przez niedobitki armii carskiej generał Dreyer, stacjonujący w Siedlcach, pośpieszył ze swą dywizją na Kałuszyn. Cofającym się w kierunku lasów łukowskich powstańcom, wojska carskie odcięły odwrót i doszło do bitwy pod Stoczkiem, w której poległo wielu powstańców.

5 sierpnia 1863 roku doszło do innej potyczki powstańców z wojskami carskimi pod Kałuszynem, od strony Kuflewa. Otoczony z trzech stron oddział powstańców, po kilkugodzinnej walce wydostał się z okrążenia, ponosząc straty w ludziach³⁷.

Po upadku powstania styczniowego Królestwo pozbawione zostało autonomii, zniesiono wyższe władze Królestwa, nastąpiły represje i rusyfikacja kraju. Powstanie styczniowe, mimo, że zakończyło się klęską, przyspieszyło proces uwłaszczenia.

Na mocy ukazu z 1864 roku z dóbr Kałuszyna przeszło na własność mieszczan 72 morgi i 206 przętów ziemi.

Według danych statystycznych z 1864 roku w mieście było 296 domów, w których zamieszkiwało 5.440 osób; w tym 696 Polaków i 4.742 Żydów. Z handlu lub przemysłu utrzymywało się 420 osób, z rzemiosła 274, z rolnictwa 4 osoby³⁸. Ludność obciążona była różnymi powinnościami na rzecz dziedzica, kasy miejskiej i państwa. Powinności dla dominium stanowiły: opłata czynszów z posiadanych placów, domów i dzierżawy gruntów dworskich. Na rzecz kasy miejskiej pobierano tzw. kanon, od osób zajmujących się rzemiosłem. Handlarze alkoholem i solą płacili konsensowe. Opłaty te dawniej pobierał dziedzic, a od 1837 roku — na mocy postanowienia Rady Administracyjnej — stanowiły dochód kasy miejskiej. Posiadacze nieruchomości oraz osoby utrzymujące się z przemysłu, opłacały na rzecz kasy miejskiej składkę kwaterunkową. Obowiązki miasta dla rządu były następujące: opłata podymnego, szarwarku, składki transportowej, rekrutowej, kwaterunkowej i ogniowej. Dziedzic miasta wpłacał natomiast

³⁶ L. Ratajczyk — Urzędowy wykaz potyczek wojsk carskich w Królestwie Polskim 1863—1864, Warszawa 1962, s. 301.

³⁷ Zieliński — Bitwy i potyczki 1863—1864, Rapperswill 1913, s. 40.

³⁸ AGAD w Warszawie, KRSW, nr 1041, k 21, k 375—7 Raport Rządu Gubernialnego Warszawskiego do KRSW oraz Prośba mieszkańców Kałuszyna do KRSW.

rocznie do kasy miejskiej 180 rubli, z czego połowa przeznaczona była na utrzymanie bruków w mieście, a druga połowa stanowiła tak zwaną składkę posiłkową na administrację miasta. Targowe i propinacja wydzierżawiane były nadal na rzecz właściciela miasta.

W niedługim czasie po powstaniu styczniowym (w sierpniu 1865 r.) miasto zostało poważnie zniszczone przez pożar. Spłonęło wówczas 190 budynków³⁹.

W tymże roku władze gubernialne przystępują do opracowania planu regulacji miasta. Opracowany wówczas przez Radę Budowniczą Guberni Warszawskiej plan zabudowy nie zachował się. Z opisu planu wynika, że uznano głównymi ulicami: Warszawską i Dworską. Równoległymi do nich były: ul. Zielona, Zamojska oraz nowowytoczona — Gęsia. Między ulicami: Dworską i Warszawską znajdował się Rynek Stary i Rynek Koński. W toku regulacji ulicami (Warszawska, Dworska) stanowiły ulice poprzeczne: Stara, Piwna, Kościelna i Rynek Koński⁴⁰.

W związku z regulacją spora ilość domów drewnianych została wyburzona. Jednocześnie Rada Administracyjna zaleciła, aby przy głównych ulicach budować tylko domy murowane.

W 1867 roku otwarta została linia kolejowa Warszawa—Brześć, biegnąca przez Mińsk Mazowiecki, Mrozy, Siedlce. Linia ta przyczyniła się poważnie do znacznego ożywienia gospodarczego miasta, do szybszej likwidacji skutków niedawnego pożaru. Aczkolwiek Kałuszyn oddalony był od stacji kolejowej Mrozy o około 10 km, linia kolejowa ułatwiła poważnie komunikację z dużymi miastami, jak Warszawa i Siedlce oraz pozwoliła na szybszy przewóz i zbyt towarów. Już w roku 1877 Kałuszyn liczył 7.532 mieszkańców, a liczba domów wynosiła 319.

W roku 1889 ponowny pożar Kałuszyna spowodował zniszczenie większości zabudowań przy głównych ulicach⁴¹.

W końcu XIX wieku sumptem parafian wybudowano w Kałuszynie kościół murowany.

Kolejna klęska pożaru nawiedza miasto w 1901 roku⁴². Po pożarze Kałuszyn liczył około 7.000 mieszkańców.

³⁹ AGAD w Warszawie, KRSW, nr 1041, k 128—130, Raport Rządu Gubernialnego Warszawskiego do KRSW.

⁴⁰ AGAD w Warszawie, KRSW, nr 1043, k 81, Reskrypt KRSW do Rządu Gubernialnego Warszawskiego.

⁴¹ APW w Warszawie, Oddział w Otwocku — Akta miasta Kałuszyna nr 52, 60.

Także Wielka Encyklopedia Powszechna, Warszawa 1903, s. 499.

⁴² Stanisław Kalabiński — Carat i klasy posiadające w walce z rewolucją 1905—1907, Warszawa 1956, s. 271.

Na początku naszego stulecia w mieście istniały dwie fabryki świec stearynowych, fabryka mydła, trzy fabryki tałesów, dwie olejarnie i garbarnia. Wymienione zakłady były niewielkie. W Kałuszynie znajdowała się także szkoła początkowa, poczta, kościół, szpital żydowski.

Krwawa niedziela w Petersburgu przyspieszyła wybuch rewolucji w Królestwie Polskim. Po wystąpieniach robotników w Warszawie i Łodzi, do walki włączyli się robotnicy innych miast oraz chłopci.

W Kałuszynie już w końcu stycznia 1905 roku doszło do starcia policji z tłumem, w czasie którego strzelano do strażników ziemskich⁴³. W marcu tegoż roku dokonano zamachu na policjanta. Inicjatorami wystąpień byli miejscowi Żydzi: Kielman Gruszka, Abram Majer i Jankiel Jabłonka.

Źródła informują także o znalezieniu w Kałuszynie w miesiącach: styczniu, marcu, lipcu i grudniu 1905 roku odezw organizacji żydowskiej „Bund”, wzywających do walki z cearem⁴⁴. Dnia 4 października 1905 roku w Kałuszynie dokonano aresztowania 23 socjalistów, u których znaleziono antyrządową literaturę⁴⁵.

W 1910 roku w Kałuszynie zamieszkiwało 10.314 osób, zniszczenie i wyludnienie miasta nastąpiło w czasie I wojny światowej. Wycofująca się w sierpniu 1915 roku z terenów Królestwa armia rosyjska, miała polecenie naczelnych władz wojskowych wysiedlenia ludności, polenia domów, niszczenia zasiewów.

J. Dąbrowski w „Wielkiej Historii Powszechnej” pisze, że zarządzenia te wykonywano w Królestwie na ogromną skalę. Ograniczała je tylko w wielu wypadkach fizyczna niemożliwość wykonania ze strony cofających się wojsk lub zbyt szybkie postępy przeciwnika.

Poważne zniszczenia czyniły także przemarsze i postoje wojsk bloku centralnego.

Wybuch Rewolucji Październikowej w Rosji, następnie w Niemczech i monarchii austro-węgierskiej, przyczyniły się do odbudowy państwowości polskiej. W listopadzie 1918 roku nastąpiło załamanie się niemieckiej władzy okupacyjnej.

⁴³ Bibliografia pism ulotnych rewolucji 1905—1907, Warszawa 1963 r.

⁴⁴ Krystyna Kubiak — Kalendarium ważniejszych wydarzeń Rewolucji 1905—1907 w województwie warszawskim w Rewolucji 1905—1907 na Mazowszu i Podlasiu, praca zbiorowa, Warszawa 1968, s. 206.

⁴⁵ Benon Dymek — Rady delegatów robotniczych na Mazowszu w latach 1918—1919 w „Odgłosy Rewolucji Październikowej na Mazowszu i Podlasiu”, Warszawa 1970, s. 120.

7 listopada w Lublinie utworzony został Tymczasowy Rząd Ludowy Republiki Polskiej. Niepodległe państwo znalazło się w trudnej sytuacji gospodarczej. Szczególnie ciężka była sytuacja mas pracujących. W wyniku zniszczenia przemysłu i spadku produkcji rolnej, panowało bezrobocie i głód.

Pod wpływem nastrojów rewolucyjnych w Rosji i na Zachodzie, robotnicy rozpoczęli walkę o poprawę sytuacji materialnej, pod kierunkiem SDKPiL oraz PPS-lewicy. Z inicjatywy tych partii w listopadzie 1918 roku na terenie byłego Królestwa Polskiego zaczęły powstawać Rady Delegatów Robotniczych.

W Kałuszynie Rada Delegatów Robotniczych (RDR) powstała 22.XI.1918 roku⁴⁶. W skład Rady weszli członkowie SDKPiL: Szczepan Kowalczyk, Władysław Noiński, Michał Gałęzowski, Walenty Chmielewski, Henryk Peciak, Michał Zasuwik, Franciszek Morawski, Jan Cembrowski, Józef Pływaczewski, Józef Kowalczyk, Zygmunt Kowalczyk, Feliks Peciak. Przewodniczącym został Szczepan Kowalczyk. RDR urzędowała w miejscowym magistracie, utrzymywała kontakty z warszawską RDR. W krótkim czasie po zorganizowaniu się RDR w Kałuszynie utworzyła 15-osobowy oddział milicji ludowej.

RDR nie miały charakteru władzy. Reprezentowały one interesy zawodowe mas robotniczych.

Władze administracyjne rozpoczęły walkę z RDR w Kałuszynie. Miejscowy burmistrz „pojechał do Mińska i sprowadził żołdactwo, żeby przywódców Rady aresztować, bo to jest banda bolszewicka — twierdził”⁴⁷. Przybyły z Mińska oddział aresztował kilku członków Rady. Niektórzy zdołali się ukryć. Sz. Kowalczyk, M. Zasuwik, F. Morawski, J. Cembrowski — skazani zostali na dwa lata więzienia.

W grudniu 1918 roku z połączenia SDKPiL z PPS-lewicą powstała Komunistyczna Partia Robotnicza Polski (KPRP). W Kałuszynie w grudniu 1918 roku zorganizowana została komórka KPRP, licząca wówczas około 20 członków. Z jej inicjatywy powstał w mieście w czasie wojny polsko-radzieckiej 1920 roku Rewolucyjny Komitet Wyzwolenia Polski⁴⁸. W jego skład weszli: Józef Kowalczyk, Melchior Popowski, Józef Pływaczewski i inni. Po wycofaniu się Armii Czerwonej trzech

⁴⁶ Tamże, s. 112.

⁴⁷ Aleksander Stelmaszczyk — Mińsk Mazowiecki i powiat w przełomowych latach w „Odgłosy Rewolucji Październikowej na Mazowszu i Podlasiu”, Warszawa 1970, s. 328.

⁴⁸ APW w Warszawie, Oddział w Otwocku — Akta Sejmiku, Rady i Wydziału Powiatowego w Mińsku Maz. z lat 1919—1939, nr 1. (Protokół z posiedzeń Sejmiku Powiatowego).

członków Komitetu Rewolucyjnego rozstrzelano (M. Popowskiego i dwóch o nie ustalonych nazwiskach).

Pierwsze wybory Rady Miejskiej w Kałuszynie po odzyskaniu niepodległości odbyły się 5.II.1919 roku⁴⁹. W skład Rady weszło 24 radnych, wśród których większość stanowili radni narodowości żydowskiej.

Najważniejszym problemem, jaki stanął przed nowow wybraną Radą, była aprowizacja ludności. Sprawy aprowizacji w powiecie mińsko-mazowieckim załatwiane były przez Wydział Apropowizacyjny Starostwa Powiatowego w Mińsku, natomiast w Kałuszynie w 1919 roku utworzony został 28-osobowy Komitet Apropowizacyjny. Artykuły żywnościowe Kałuszyn otrzymywał początkowo wyłącznie z przydziału władz powiatowych. Spora ich ilość, głównie mąka i tłuszcz, pochodziła z darów Ameryki. Artykuły kartkowe wydawane były ludności przez wyznaczone do tego zadania kooperatywy i stowarzyszenia.

18.III.1920 roku Rada Miejska podjęła uchwałę o przystąpieniu miasta Kałuszyna do Towarzystwa Apropowizacji Miast Polskich i Ziemi Wschodnich, od którego w następnych latach nabyto pewną ilość zboża i mąki. Sytuacja aprowizacyjna aczkolwiek powoli, zaczęła ulegać poprawie.

Niemniej istotnym zagadnieniem była opieka społeczna. Już 11.I.1919 roku powołana została do życia Komisja Zdrowia Publicznego i Opieki Społecznej, w skład której weszło 29 osób reprezentujących wszystkie warstwy społeczne mieszkańców⁵⁰. Zadaniem komisji była troska o utrzymanie czystości miasta oraz niesienie pomocy biednej ludności. Wymieniona komisja za najbardziej celową uważała pomoc w naturze. Najczęściej rozdzielanymi artykułami była żywność, odzież i obuwie. Przydzielono także doraźnie niewielkie zapomogi pieniężne. Środki na opiekę społeczną czerpano z dotacji władz powiatowych, kwest oraz kar pobieranych za niewykonanie zaleceń sanitarnych. W 1919 roku zakwalifikowanych zostało do korzystania z opieki społecznej 655 osób. W liczbie tej było 167 rodzin narodowości polskiej i 347 żydowskiej.

W pierwszych latach po wojnie Kałuszyn otrzymał przydziały odzieży z darów Misji Amerykańskiej, w latach późniejszych środki na opiekę społeczną ograniczały się do źródeł już wymienionych.

⁴⁹ APW Oddział w Otwocku — Akta Sejmiku, Rady i Wydziału Powiatowego w Mińsku Maz. z lat 1919—39, nr 1.

⁵⁰ APW w Warszawie, Oddział w Otwocku — Akta miasta Kałuszyna z lat 1892—1944, nr 24, k. 27. (Dane ogólne o mieście Kałuszynie).

Szczupłe środki finansowe nie pozwalały władzom opiekuńczym na prowadzenie tak koniecznych instytucji dobroczynnych jak jadalnia ludowa i przytułek.

W 1918 roku Kałuszyn liczył 10.535 mieszkańców. W roku 1930 — 8.900, a w 1939 — 9.500 mieszkańców; 80% ludności utrzymywało się z handlu i rzemiosła, 15% z rolnictwa, pozostałe 5% stanowili robotnicy i właściciele zakładów przemysłowych⁵¹.

W 1919 roku w mieście istniało 6 zakładów przemysłowych. Były to: farbiarnia, olejarnia, garbarnie, młyny, wytwórnia wód gazowych. Ilość zakładów przemysłowych z każdym rokiem wzrastała. Już w 1927 roku istniały 4 olejarnie, 4 garbarnie, 3 wytwórnie wód gazowanych, 2 wytwórnie mydła oraz dwa młyny przy szosie warszawsko-brzeskiej. Właścicielami młynów byli: Szłoma Gutgold i Róża Dawid. W rzemiośle dobrze prosperowało tkactwo, tokarstwo, ślusarstwo i kowalstwo. Zakłady przemysłowe zatrudniały od 5 do 25 osób, natomiast rzemieślnicze i handlowe 1 lub 2 osoby. W związku z tym wiele osób pozostawało bez pracy.

W celu zmniejszenia liczby bezrobotnych Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej już w kwietniu 1918 roku poleciło powiatowym i miejskim władzom administracyjnym niezwłoczne utworzenie komitetów robót publicznych. Według posiadanych informacji w 1919 roku w Kałuszynie było 450 bezrobotnych⁵². Zasiłki otrzymywało jedynie 129 bezrobotnych.

Władze miejskie chcąc dać zatrudnienie jak największej liczbie osób, a nie mając na ten cel środków, zaciągnęły pożyczkę w wysokości 100 ml marek. Umożliwiło to rozpoczęcie robót publicznych, takich jak: brukowanie ulic, układanie chodników.

Gwałtowny wzrost bezrobocia notowano po roku 1928. Przyczyną tego był kryzys ekonomiczny, który ogarnął wszystkie dziedziny życia gospodarczego kraju. Inwestycje zostały wszędzie ograniczone lub zaniechane. Według fragmentarycznych danych w latach 1930—31 w Kałuszynie pobierało zasiłki od 20 do 48 bezrobotnych miesięcznie. Sumy na zasiłki pochodziły z Ziemskiego Obwodowego Funduszu Bezrobocia w Warszawie. Sporadycznie, szczególnie zimą, udzielał pomocy Zarząd Miejski.

⁵¹ APW w Warszawie, Oddział w Otwocku — Akta miasta Kałuszyna, nr 86, k. 7. (Korespondencja w sprawie różnych towarzystw).

⁵² APW, Oddział w Otwocku — Akta miasta Kałuszyna, nr 90, k. 1—14. (Akta dotyczące budowy kolejki Kałuszyn—Mrozy).

Mimo trudności finansowych, w okresie międzywojennym zrealizowano kilka projektów inwestycyjnych⁵³. Jednym z nich była budowa kolejki Kałuszyn—Mrozy. Z inicjatywą budowy kolejki wystąpiono w roku 1924. Natomiast w roku 1926 zorganizowana została spółka akcyjna pod nazwą „Kolejka Podjazdowa Mrozy—Kałuszyn—Wierzbno”. W spółce miasto miało 27⁰/₀ udziałów. Budowę ukończono w 1928 roku.

Poważną inwestycją była budowa elektrowni. Przeprowadzono ją w latach 1927—28⁵⁴. Na budowę uzyskano pożyczkę w Banku Gospodarstwa Krajowego w Warszawie, w wysokości 80 tys. w złocie. Spłata długu rozłożona została na 20 lat. Elektrownia dostarczała energii od godziny 10 rano do 1 w nocy.

Poza wymienionymi wybudowano 7 studni publicznych, urządzono targowisko. Miasto współdziałało finansowo ze strażą ogniową przy budowie remizy. Od 1920 roku brukowano rocznie od 2 do 5 tys. m² ulic.

W mieście istniały dwie szkoły powszechne, a mianowicie: dla dzieci polskich i żydowskich. Zajęcia odbywały się w wybudowanym w 1917 roku budynku szkolnym, a częściowo także w trzech izbach wynajętych w mieście. W 1926 roku pobierało naukę 1.056 dzieci, a w trzy lata później — 1.262 dzieci. Przy szkole powszechnej prowadzone były warsztaty robót ręcznych. Oprócz szkół podstawowych w Kałuszynie istniały także szkoły średnie. W pierwszych latach po I wojnie światowej istniało w mieście progimnazjum.

Staraniem miejscowych władz w styczniu 1930 roku otwarta została dokszałcająca szkoła zawodowa. W latach 1930—31 pobierało w niej naukę 80 uczniów.

Duża ilość młodzieży uczęszczała do szkół o charakterze kulturalnym, a mianowicie: Towarzystwo Kulturalno-Robotnicze „Przyszłość”, Klub Oświaty Żydowskiej i Koło Młodzieży Wiejskiej. Ostatnie z nich prowadziło dość intensywną działalność organizując odczyty, przedstawienia itp.

1 września 1939 roku rozpoczęła się agresja Niemiec hitlerowskich na Polskę. Na skutek odnoszonych zwycięstw wojska faszystowskie przesuwały się szybko w głąb kraju.

Po sforsowaniu Bugu w okolicy Broku, dnia 9 września dywizje III armii niemieckiej ruszają na Warszawę, zajmując po drodze Kałuszyn i zamykając odwrót wycofującej się tędy

⁵³ APW, Oddział w Otwocku — Akta miasta Kałuszyna, nr 92, k. 27, nr 27, k. 95—102. (Akta dotyczące elektrowni miejskiej).

⁵⁴ APW, Oddział w Otwocku — Starostwo Powiatowe w Mińsku Maz. 1944—1950, nr 87. (Sprawozdania Starosty Powiatowego z dokonanych przez hitlerowców zbrodni).

I dywizji piechoty WP. Znajdująca się w okolicach Kałuszyna niemiecka dywizja pancerna „Kempf” — zorganizowała obronę miasta.

Dowódca 1 dyw. piechoty (jednocześnie dow. Grupy Operacyjnej „Wyszków”) gen. Kowalski odrzucił niemieckie wezwanie do kapitulacji. 11 września o zmroku 1 dyw. zaatakowała oddziały ubezpieczające nieprzyjaciela rozmieszczone na trasie przemarszu wojsk polskich, pokonując je bez trudu. Pod Kałuszynem doszło do zaciętej walki z hitlerowskimi oddziałami pancernymi. Każda próba natarcia ze strony polskiej była szybko likwidowana przez przeciwnika. Bitwa trwała całą noc. Dopiero o świcie przełamano opór hitlerowców. Oddziały polskie poniosły w tej bitwie straty sięgające około 35% stanu osobowego. W czasie bitwy poniosło śmierć około 180 mieszkańców miasta, zniszczonych zostało 320 gospodarstw, w tym 295 doszczętnie. Zniszczeniu uległy także: elektrownia, rzeźnia, szkoła, targowisko, mleczarnia i browar⁵⁵.

Po zajęciu Kałuszyna przez Niemców ludność cywilna spędzona została do kościoła; przed wejściem dokonano rewizji osobistej, rekwirując pieniądze i biżuterię.

W czasie okupacji Kałuszyn poniósł ogromne straty ludnościowe, głównie przez wyniszczenie ludności żydowskiej.

W roku 1942 około 5.000 Żydów wywieziono do obozu zagłady w Treblince. Około 2.000 osób zamordowano w mieście; w liczbie tej znajdowali się także Polacy udzielający pomocy Żydom⁵⁶. W wyniku pracy przymusowej, bądź z wycieńczenia, śmierć poniosło ca 200 osób. Niemal od początku okupacji organizowano w mieście łapanki na roboty do Niemiec.

Walka z polskością była wszechstronna. W mieście rozwiązane zostały wszystkie stowarzyszenia kulturalno-oświatowe i społeczne. Młodzież szkolna już na początku 1940 roku pozbawiona została podręczników do nauki języka polskiego, historii i geografii. W niedługim czasie zabroniono szkołom posiadania map i innych pomocy naukowych.

Zarządzeniom okupanta dotyczącym oświaty przeciwstawiło się polskie nauczycielstwo, poprzez organizowanie tajnego nauczania. W 1942 roku w Kałuszynie zorganizowane zostały dwa komplety tajnego nauczania na poziomie szkoły średniej. Tajne nauczanie trwało przez trzy lata. Kierownikiem był Henryk Kielak⁵⁷.

⁵⁵ Tamże.

⁵⁶ Tamże.

⁵⁷ Tamże.

Na skutek zniszczenia zakładów pracy i wywożenia na przymusowe roboty do Rzeszy także jedynych żywicieli rodzin — ważną była wówczas opieka społeczna. Niemal od początku okupacji działała w Kałuszynie delegatura Polskiego Komitetu Opiekuńczego. Jej zadaniem było udzielanie pomocy miejscowej ludności, najbardziej dotkniętej przez wojnę i okupację, a także wysiedleńcom z Zamojszczyzny. Pomoc polegała głównie na przydzieleniu artykułów żywnościowych. Istniejąca w mieście kuchnia społeczna wydawała około 155 obiadów dziennie. Dla dzieci organizowano kolonie i półkolonie. Środki na opiekę społeczną pochodziły przede wszystkim ze zbiorów wśród miejscowego społeczeństwa, a także z subwencji Polskiego Komitetu Opiekuńczego w Mińsku Mazowieckim.

Po dramatycznych latach okupacji hitlerowskiej, w lipcu 1944 roku Kałuszyn został wyzwolony.

UCZESTNIKÓW (23—30 VII 1944 ROK)

W latach 1942—1943 w ramach przygotowań do powstania powszechnego przeciwko wrogiemu władzom i siłom zbrojnym okupanta, Komenda Okręgu opracowała plan działania „Gigant”, przydzielając zadania Rejonów i Placówek Wilga:

- Rejon Garwolin plus dwie kompanie z Placówek Wilga: Miastków operuje koczary (rodzaj dla 1 prowadzonu i PNO, szwadronem) i guberg z Garwolina, dworca kolejowy z Garwolina i Rudzie Talskiej wraz z torami kolejowymi i drogami na drogę Wilga.
- Rejon Parysów zabezpieczy od północy działania w Garwolinie, operuje i utrzymuje stację kolejową i terytal w Parysowie, operuje i utrzymuje stację z sąsiedztwa.
- Rejon Miastków celowi działania w Garwolinie od południa i w środku, operuje posterunki policyjne w Miastkowie i Górnym oraz maćki niemieckie pod zarządem niemieckim w Miastkowie i strzybie Jarwale z sąsiedztwa.
- Rejon Łaskarzew celowi działania w Garwolinie od zachodu, wzdłuż stacy Warszawa—Łaskarzew, operuje posterunki żandarmery i posterunki policyjne w Łaskarzewie i Samogoszynie, dworzec kolejowy w Łaskarzewie, nawłaje i utrzymuje łączność z sąsiedztwem.
- Placówka Wilga celowi od zachodu działania w Garwolinie, przygotowuje przepywy przez Wilga, nawłaje i utrzymuje łączność z sąsiedztwem.
- Rejon Sobienie Jędrzy nieloni od północnego-zachodniego działania w Garwolinie, operuje posterunki żandarmery i policyjne w Sobieniach Jędrzych i Opatoku, operuje posterunki niemieckie w Sobieniach Jędrzych, organizuje kursy